

Завацький Юрій Анатолійович – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини і фізичного виховання Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Тоба Маріанна Василівна – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Смирнова Олена Олександрівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.

УДК 159.922.7:316.6

Фролова Л.Б., Завацька Н.Є., Бохонкова Ю.О., Каширіна Є.В.

АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ МОДЕЛІ СТАВЛЕННЯ БАТЬКІВ ДО ДИТИНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКИХ ВІДНОСИН

В статті проведено аналіз соціально-психологічної моделі ставлення батьків до дитини та розкрито її вплив на формування дитячо-батьківських відносин. Наголошується, що суб'єктивні образи впливають на особливості спілкування дітей з батьками, а в основі формування їх уявлення щодо образу сім'ї та дитячо-батьківських відносин знаходяться два основних механізми – трансляція (переніс актуальної сімейної ситуації на свої уявлення) та компенсація (внесення відсутніх аспектів в уявлення про сімейне життя з метою побудови більш вдалої сім'ї).

Ключові слова: *молодші школярі, дитячо-батьківські відносини, образ сім'ї, соціально-психологічна модель.*

Постановка проблеми. Посилення духовної кризи, втрата моральних орієнтирів, руйнація культурних традицій, переорієнтація цінностей з духовних на матеріальні, прагматичні, неминуче приведе до дезорієнтації ідентичності дитини, формування у неї позаподружніх та антибатьківських установок, загальної деморалізації, а, відтак, і спотвореного образу та дитячо-батьківських відносин [9].

На думку інших дослідників, масова однотітність сім'ї позначається на соціалізації дитини, яку вона проходить через монополію настанов батьків за відсутності соціалізації у групі братів і сестер. Як результат, діти виростають егоїстичними, невротичними, зневажаючими сімейні цінності. Через фізичні та психоемоційні перевантаження батьки не в змозі приділяти власним дітям достатньо часу, щоб вони відчували себе коханими. У дітей порушується трансформація об'єктивного в суб'єктивне, пізнавальне (відображене) не стає

афективним, а загально-значиме не перетворюється в особисто-значиме (сміслові) [1; 9]. Відсутність такої єдності приводе до того, що у дітей не розвивається або деформується ставлення до світу, оточуючих людей і до самих себе, що зумовлює різні порушення. У результаті досвід їх власного життя виявляється незасвоєним і неусвідомленим, а, відтак, і не приводе до розвитку особистості.

Узагальнені тенденції сучасної сім'ї спонукали нас до розгляду створення образу майбутньої сім'ї та дитячо-батьківських відносин дитиною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поява нових ціннісних орієнтацій у суспільстві зумовили пошук нових моделей образу життя, альтернативних моделей спільного життя і нових моделей і образів сім'ї [2; 8; 9; 10; 11; 13 та ін.]. Автори зазначали, що образи батьків впливають на вступ до шлюбу, розподіл сімейних обов'язків, сприйняття себе та інших, на формування рис особистості та її смислових орієнтирів. З перших років життя дитини джерелом соціального наслідування стає батьківська сім'я. Наслідування образу стосунків власних батьків спочатку відбувається на підсвідомому рівні через механізми ідентифікації та наслідування. Запам'ятовуються образи батьків, прабатьків, братів, сестер, неусвідомлювано засвоюються норми соціальної поведінки і родинних відносин, обов'язкові у процесі взаємодії зі значущими дорослими, наслідування їх діям, словам, почуттям, ототожнення себе з близькими людьми тощо. Отже, сім'я для дитини є першим провідником соціального впливу, який вводить її в усе різноманіття рольової поведінки, домашнього побуту, викликаючи різні почуття, дії, способи поведінки, впливаючи на формування звичок, рис характеру, психічних властивостей. Цим багажом дитина користується в поточний момент, засвоєне у дитинстві визначає її якості майбутнього сім'янина [5; 7; 9 та ін.]. Тому можна говорити про взаємозалежність «якості» сім'ї (її складу, ціннісних орієнтацій, етичних засад, укладу, характеру дитячо-батьківських відносин, психологічного клімату, міжпоколінних зв'язків тощо) та її можливостей у вирішенні задач виховання дитини як майбутнього сім'янина.

Мета статті – провести аналіз соціально-психологічної моделі ставлення батьків до дитини та розкрити її вплив на формування дитячо-батьківських відносин.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Образ дитячо-батьківських відносин – це своєрідна сімейна самосвідомість, важливою функцією якої є регуляція поведінки сім'ї та узгодження позицій окремих її членів [9]. Це це ті уявлення про себе, самооцінку, дитячо-батьківські стосунки, батьківську позицію і поведінку у сім'ї, життєві цінності, відношення до людей, які складаються за образами батьків, і допомагають формувати у дитини ідеальні уявлення про сім'ю і власні очікування та відтворювати їх в майбутньому.

Сім'я, як багатогранна система, в якій існує взаємопроникнення світу дорослих у світ дітей, об'єктивно може сприяти формуванню у дітей «образу

сім'ї». Тому варто зупинитися і на розгляді актуального «образу сім'ї» в очах дитини, і на актуальному та ретроспективному «образах сім'ї» у батьків. Актуальний «образ сім'ї» – це образ, який вже сформований і відноситься до теперішнього часу. Ретроспективний «образ сім'ї» – це образ, який існував у минулому, тобто образ пам'яті, образ прабатьківської сім'ї.

Образи відображають минулий досвід і формують майбутнє. Виникнення і розпад сім'ї залежать від міфологічних установок членів сім'ї (Е. Берн, Л. Сонді, Н. Пезешкіан та ін.). Сімейні сосунки варто розглядати через призму сприйняття оточуючого світу членами сім'ї, оскільки їх поведінка, особистісні характеристики визначаються не тільки реальними умовами сімейного життя, а й сприйняттям та інтерпретацією цих умов. Образ сім'ї досліджується з трьох позицій: як поєднання двох понять «сім'я» та «образ». Тобто «образ сім'ї» – це суб'єктивна картина сім'ї, яка включає самого суб'єкта та інших членів сім'ї, уявлення про шлюб і родинні зв'язки – відносини між чоловіком й дружиною, батьками та дітьми, братами й сестрами та іншими родичами, які живуть разом та ведуть спільне господарство; як компонент «образу світу». За цією позицією «образ сім'ї» визначається як суб'єктивне емоційно-когнітивне утворення, система очікувань відносно розвитку подій у сім'ї, що впливають на поведінку в даному соціальному утворенні; як синонім «сімейних концепцій», «родового несвідомого», «сценарію», «образу Ми», сімейного міфу. Людина в своєму житті виявляє тенденцію реалізувати домагання своїх предків-батьків, дідів, прадідів. Але це не означає, що доля людини жорстко запрограмована і потрібно лише слідувати одним інстинктивним спонуканням. Людина може подолати нав'язані тенденції, застосувавши власні внутрішні резерви і побудувати свою долю усвідомлено.

Близькі ідеї про роль «батьківського програмування» у долі людини розвиває Е. Берн. Він використовує поняття «сценарій». Сценарій – це життєвий план, який поступово розгортається і формується в ранньому дитинстві в основному під впливом батьків. Цей психічний імпульс штовхає людину вперед, назустріч своїй долі, і дуже часто незалежно від її опору або вільного вибору.

Н. Пезешкіан [11] використовує поняття «сімейні концепції». Від покоління до покоління передаються стратегії переробки конфліктів, формування структури світогляду і структури відносин, які переходять від батьків до дітей. Концепції беруть початок у критичних переживаннях одного з членів сім'ї, у релігійних і філософських ідеях, укорінюються, засвоюються дітьми і знову передаються наступному поколінню.

Сімейний міф – це об'єднуюча всіх членів сім'ї ідея, образ, знання, історія або ідеологія. Міф визначає поведінку членів сім'ї, диктує норми зовнішньої і внутрішньої взаємодії, особливо при переживанні сім'єю кризових ситуацій, при зміні складу, меж та умов існування сім'ї. Сімейний міф виявляється через патерн функціонування. Такі ритуали утворюють сукупність, деяку цілісність, гештальт відносин, несвідомо структуровані та втягують всіх членів сім'ї.

Основною умовою існування загального міфологічного простору є наявність співпадаючих уявлень про подружні ролі й установки. Ці уявлення завжди реалізовані, ідеалізовані приписи узгоджені з власним досвідом подружжя. Незбіжні установки подружньої пари породжують проблеми міжособистісного спілкування подружжя, провокують виникнення відповідних механізмів поведінки. При загальній психологічній близькості пари розбіжності в уявленнях про суть, сенс сім'ї можуть привести до ослаблення сімейних зв'язків [4].

Образ сім'ї – це суб'єктивна модель сім'ї як малої (первинної) групи, яка характеризується певними зв'язками, відносинами її членів, що проявляються в кругових патернах взаємодії, у розподілі ролей і функцій. У функціональному плані «образ сім'ї» виступає як система соціальних установок [12].

Когнітивна складова «образу сім'ї» відрізняється тим, що інформація в ній перебуває на рівні переконань. Перш за все, це переконання у пріоритетності певних цілей, типів і форм поведінки, а також впевненість у пріоритетності певних об'єктів у деякій ієрархії.

Емоційна складова реалізується в емоційному забарвленні та оціночному ставленні до спостережуваного явища. Переживання й почуття людини, показуючи значимість тієї чи іншої цінності, виступають своєрідним маркером визначення пріоритетів.

Поведінкова складова може бути раціональною або ірраціональною. Головне в ній – спрямованість: на реалізацію ціннісної орієнтації, досягнення значимої мети, на захист тієї чи іншої суб'єктивної цінності тощо.

Наприклад, вивчаючи образ сім'ї у дітей дошкільного віку А. Рижкова [12] з'ясувала, що для сімей з незбалансованим типом сімейної системи й наявністю негативних описів у «образ сім'ї» характерний нерівномірний розподіл сімейних обов'язків, неадекватний вибір ролей для дитини та неблагополучний «образ сім'ї» у дитини-дошкільника. Дослідниця виявила взаємозв'язки між актуальним «образом сім'ї» у дитини-дошкільника та «образами сім'ї» (актуальним і ретроспективним) у батьків: між негативним ставленням матері до свого власного батька і аналогічним ставленням дитини до батьків чоловічої статі; між актуальним образом себе, як члена сім'ї, в чоловіків і почуттям неповноцінності в сімейній ситуації в хлопчиків. Існує певна емоційна дистанція у взаєминах між батьком і дитиною, при цьому мати вказує кількість ролей дитини більше, ніж бачить їх батько. У батьківських сім'ях у подружжя образ матері так само характеризується більшою емоційною теплотою, ніж образ батька. Ретроспективний «образ матері» у батьків впливає на даний актуальний образ у дитини. Матір як активна людина, значимий член сім'ї, задовольняє потреби в пестощах, любові та визнанні. Позитивний «образ сім'ї» у жінки впливає позитивно і на «образ батька» у дитини.

Отже, на окремий компонент «образу сім'ї» у дитини дуже впливає ретроспективний «образ сім'ї» у батьків, а в іншому випадку – їх актуальний

«образ сім'ї». На формування образу сім'ї в дитини-дошкільника впливає стать. Дівчатка більш охоче відповідають на запитання бесіди, краще орієнтуються в сімейних відносинах та сприймають сімейну ситуацію як сприятливу, ніж хлопчики. На відміну від дівчаток, хлопчики частіше бачать сім'ю як конфліктну і ворожу, відчувають неповноцінність у сімейній ситуації, мають розпливчастий «образ батьківської любові».

Відмінності між батьками й матерями дошкільнят стосуються як ретроспективного, так і актуального «образів сім'ї»: чоловіки частіше за жінок характеризують свою реальну сім'ю як роз'єднану систему; образ чоловіка в жінок більш позитивний, ніж образ дружини у чоловіків; більшість чоловіків розглядає батька як мляву, невпевнену, пасивну людину; у жінок частіше, ніж у чоловіків, виражений позитивний образ своєї дитини, розбіжності в «образах сім'ї» між батьками й матерями дошкільнят впливають на різне прийняття та реалізацію сімейних ролей. Для дітей дошкільного віку найбільш значущою є фігура матері.

«Образ батьківської сім'ї» та «образ реальної родини» (актуальний і ретроспективний «образи сім'ї») характеризується однаковою сімейною структурою. Люди переносять свій минулий досвід, своє сприйняття минулого в справжню сім'ю. Отже, для таких людей характерна і побудова взаємин за образом батьківської сім'ї.

Кожне нове покоління отримує у спадок від своєї сім'ї тягар сімейних історій у вигляді розмаїття стереотипних поведінкових моделей поведінки і незавершених емоційних взаємин, які продовжують своє життя в лабіринтах «сімейного несвідомого» і детермінують поведінку людини, мотиваційні тенденції, вибори та способи реагування в самих різних ситуаціях [9].

М. Боуен, створюючи свою теорію сімейних систем, уявляв сім'ю як цілісну систему та прагнув побачити й відобразити ті системні процеси, які можуть керувати емоційною поведінкою особистості.

Сімейні сценарії мають культурно-історичне коріння, спираються на різні традиції, як окремого народу, так і на загальнолюдські. Втім, сьогодні доволі розповсюдженими є такі сценарії, як «Сильна жінка – Слабкий чоловік». Пояснення важливих елементів життєвих сценаріїв є ефективним шляхом подолання багатьох перепон у міжособистісних і партнерських взаєминах.

За традиційними стереотипами чоловічої і жіночої поведінки, які проявляються в статеворольовому програмуванні, у чоловіків повинні бути сформованими такі риси характеру, як сила, раціональність, стримання емоційних переживань (крім прояву агресії). Подібні стереотипи вимагають від жінки прояву ніжності, слабкості, м'якості, турботливості, поступливості, відкритого прояву тонких душевних переживань, неприйнятною є демонстрація високого інтелекту, агресії.

Попри все розмаїття підходів у дослідженні образу сім'ї, існують загальні характеристики сім'ї, які найбільш важливі та значимі для дитини певного психологічного віку. Так, образ сім'ї в молодшому шкільному може

бути ідеальним (нормативним) або образом власної сім'ї. Для молодшого школяра своя власна сім'я та стосунки в ній – це одна сім'я, а сім'я нормативна (ідеальна) – це інша сім'я. Ці образи мало пов'язані один із одним. Власна сім'я молодшими школярами сприймається як один із варіантів ідеальної сім'ї, незважаючи на те, що в ній реально можуть бути проблеми (неповна сім'я, батько приходить п'яний тощо). У цьому періоді розвитку, як і в дошкільному віці, відсутній чіткий образ сім'ї. Це пов'язано з вираженою спрямованістю дітей цього віку на соціальні норми. Реалізуючи образ сім'ї, молодші школяри звертають увагу на взаємодію між членами сім'ї (зображуючи діяльність, вони демонструють діалоги, проблемні ситуації та їх вирішення тощо).

Поступово в суспільстві змінюється стереотипне уявлення про те, що виховання дітей є в основному материнським обов'язком, уявлення про сімейні ролі стають більш гнучкими [6]. Збільшується кількість батьків, які приймають активну участь у житті дитини з моменту народження, у суспільстві розповсюджується нова модель батьківства [3]. Зокрема, участь батьків у вихованні дитини стає необхідною умовою її повноцінного особистісного розвитку. При цьому важливо, щоб батько виконував свої батьківські функції не як заступник матері, а як батько, тобто батьківські ролі повинні бути чітко диференційованими [6]. Тому подальшого вивчення потребує питання, яким є ставлення батьків до дитини в сучасних сім'ях, які моделі сім'ї найбільш розповсюджені. Саме від цього буде залежати, який фундамент щодо майбутніх сімей закладається.

Висновки. Подружня підсистема має життєво важливе значення для становлення майбутнього сім'янина. Вона є моделлю інтимних взаємин, що проявляються в сімейній взаємодії. Крізь призму подружньої підсистеми дитина бачить приклади того, як виражати симпатію й кохання, як ставитись до партнера в стресовій ситуації, як долати конфлікти. Батьківська підсистема пов'язана з функціями догляду за дітьми та їх вихованням. Особливості взаємодії в цій підсистемі, де бере участь і дитина, впливають на різні аспекти її розвитку. Залежно від батьківського ставлення в дитини формується відчуття своєї адекватності. Вона пізнає, які види поведінки отримують схвалення, а які забороняються. Саме через батьківську підсистему дитина засвоює притаманні їй сім'ї способи вирішення конфліктів і стиль поведінки.

Література

1. Абраменкова В. Социальная психология детства в контексте развития отношений ребёнка в мире / В. Абраменкова // Вопросы психологии. – 2002. – №1. – С. 3–16.
2. Адлер А. Воспитание детей, взаимодействие полов / А. Адлер; пер. с англ. А. А. Валеева и Р. А. Валеевой. – Р. н/Д. : Феникс, 2000. – 384 с.
3. Алексеева А. В. Трансформация семейных ролей мужчины и женщины в современном украинском обществе / А. В. Алексеева // Журнал практического психолога. – 2005. – № 5. – С. 45 – 54.

4. Андреева Т. В. Психология современной семьи : монография / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2005. – 436 с.
5. Варга А. Я. Типы родительского отношения / А. Я. Варга. – М. : МГУ, 1997. – 88 с.
6. Евсеенкова Ю. В. Система отношений в диаде отец - ребёнок как фактор развития личности / Ю. В. Евсеенкова, А. Г. Портнова // Семейная психотерапия и семейная терапия. – 2003. – № 4. – С. 30 – 48.
7. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / О. А. Карабанова. – М. : Гардарики, 2008. – 320 с.
8. Кон И. С. Материнство и отцовство: роли, чувства, отношения / Семья: Книга для чтения. – Кн.1. / Сост. И. С. Андреева, А. В. Гулыга. – М. : Политиздат, 1990. – С. 257 – 270.
9. Кравченко К. В. Образ майбутньої сім'ї через призму уявлень дитини / К.В. Кравченко // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ : Ноулідж, 2014. – № 3 (35). – С. 212 – 217.
10. Овчарова Р. В. Родительство как психологический феномен : учеб. пособие / Р. В. Овчарова. – М. : Изд-во МПСИ, 2006. – 496 с.
11. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: Семья как психотерапевт / Н. Пезешкиан. – М. : Смысл, 1993. – 332 с.
12. Рыжкова А. В. «Образ семьи» у детей дошкольного возраста и их родителей : дис... канд. психол. н. : 19.00.13 / Алена Викторовна Рыжкова. – СПб., 2009. – 171 с.
13. Фрейд А. Психология Я и защитные механизмы / А. Фрейд. – М. : Педагогика, 1993. – 144 с.

Транслітерація

1. Abramenkova V. Sotsialnaya psihologiya detstva v kontekste razvitiya otnosheniy rebënka v mire / V. Abramenkova // Voprosyi psihologii. – 2002. – №1. – S. 3–16.
2. Adler A. Vospitanie detey, vzaimodeystvie polov / A. Adler; per. s angl. A. A. Valeeva i R. A. Valeevoy. – R. n/D. : Feniks, 2000. – 384 s.
3. Alekseeva A. V. Transformatsiya semeynykh roley mujchiny i jenschiny v sovremennom ukrainskom obschestve / A. V. Alekseeva // Jurnal prakticheskogo psihologa. – 2005. – № 5. – S. 45 – 54.
4. Andreeva T. V. Psihologiya sovremennoy semi : monografiya / T. V. Andreeva. – SPb. : Rech, 2005. – 436 s.
5. Varga A. YA. Tipyi roditel'skogo otnosheniya / A. YA. Varga. –M. : MGU, 1997. – 88 s.
6. Evseenkova YU. V. Sistema otnosheniy v diade otets - rebëнок как faktor razvitiya lichnosti / YU. V. Evseenkova, A. G. Portnova // Semeynaya psihoterapiya i semeynaya terapiya. – 2003. – № 4. – S. 30 – 48.
7. Karabanova O. A. Psihologiya semeynykh otnosheniy i osnovyi semeynogo konsultirovaniya / O. A. Karabanova. – М. : Gardariki, 2008. – 320 s.

8. Kon I. S. Materinstvo i otsovstvo: roli, chuvstva, otnosheniya / Semya: Kniga dlya chteniya. – Kn.1. / Sost. I. S. Andreeva, A. V. Gulyiga. – M. : Politizdat, 1990. – S. 257 – 270.

9. Kravchenko K. V. Obraz maybutnoï sim'ï cherez prizmu uyavlen ditini / K.V. Kravchenko // Teoretichni i prikladni problemi psihologii : zb. nauk. prats Shidnoukrajnskogo natsionalnogo universitetu imeni Volodimira Dalja. – Lugansk : Noulidj, 2014. – № 3 (35). – S. 212 – 217.

10. Ovcharova R. V. Roditelstvo kak psihologicheskij fenomen : ucheb. posobie / R. V. Ovcharova. – M. : Izd-vo MPSI, 2006. – 496 s.

11. Pezeshkian N. Pozitivnaya semejnaya psihoterapiya: Semya kak psihoterapevt / N. Pezeshkian. – M. : Smyisl, 1993. – 332 s.

12. Ryjkova A. V. «Obraz semi» u detey doshkolnogo vozrasta i ih roditeley : dis... kand. psihol. n. : 19.00.13 / Alena Viktorovna Ryjkova. – SPb., 2009. – 171 s.

13. Freyd A. Psihologiya YA i zaschitnyie mehanizmy / A. Freyd. – M. : Pedagogika, 1993. – 144 s.

Frolova L. B. Zavatska N. Ye., Bokhonkova Yu.O., Kashirina Ye.V.

ANALYSIS OF THE SOCIO-PSYCHOLOGICAL MODEL OF ATTENTION OF PARENTS TO THE CHILD AND ITS EFFECT ON FORMATION OF CHILDREN'S FAMILY RELATIONS

The article analyzes the socio-psychological model of the attitude of parents to the child and reveals its influence on the formation of child-parent relationships. It is noted that subjective images affect the peculiarities of communicating children with their parents, and the basis of their conception of the image of the family and of the child-parent relationship are two main mechanisms - the translation (has transferred the actual family situation to their representations) and compensation (introduction missing aspects in the idea of family life in order to build a more successful family).

Key words: junior schoolchildren, child-parenting relations, family image, socio-psychological model.

Фролова Лілія Борисівна – здобувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Бохонкова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк;

Каширіна Євгенія Володимирівна – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології та соціальної роботи Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, м. Северодонецьк.